

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kleinschalige burgerinitiatieven in perspectief

Hurenkamp, M.; Rooduijn, M.

Publication date
2009

Published in
Vrijwilligerswerk in meervoud

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hurenkamp, M., & Rooduijn, M. (2009). Kleinschalige burgerinitiatieven in perspectief. In P. Dekker, & J. de Hart (Eds.), *Vrijwilligerswerk in meervoud* (pp. 197-215). (Civil society en vrijwilligerswerk; No. 5). SCP.

http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2009/Vrijwilligerswerk_in_meervoud

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

9 Kleinschalige burgerinitiatieven in perspectief

Menno Hurenkamp en Matthijs Rooduijn

In de vroege ochtend van 17 augustus 1996 verliet de toen zesentwintigjarige Joes Kloppenburg na een avondje stappen café *De Schutter* in Amsterdam. Toen hij naar buiten ging, zag hij hoe een stukje verderop een paar dronken mannen een zwerver in elkaar schopten. Omdat hij besloot het voor de zwerver op te nemen, richtten de mannen hun agressie nu op Kloppenburg. Een paar uur later overleed hij aan zijn verwondingen. De vader en een aantal vrienden van Kloppenburg richtten de stichting *Kappen Nou!* op, een initiatief dat door middel van voorlichting op scholen zinloos geweld probeert tegen te gaan.

Van kleinschalige burgerinitiatieven als deze wordt door bestuurders en politici hoog opgegeven en ook veel verwacht. Eigen initiatief van burgers past zowel in het bestuurlijke streven naar efficiënter overheidsbeleid als in het ideologische streven naar vergroting van de eigen verantwoordelijkheid. De gedachte dat burgers in dit soort kleinschalige burgerinitiatieven uit eigen beweging en zonder hulp van buitenaf maatschappelijke problemen oplossen, leeft sterk. Ze kunnen zo problemen verhelpen waar de overheid en het traditionele middenveld niet aan toe komen of waarvoor deze partijen geen oplossing kunnen verzinnen, die burgers tevreden stelt. Men heeft dan veelal zaken als de overlast met 'hangjongeren' in de buurt voor ogen, of gebrek aan speelruimte voor kinderen, of problemen tussen burgers uit verschillende culturen, of met burgers die niet goed voor zichzelf kunnen zorgen.

Op basis van een recente studie die we hebben uitgevoerd onder ongeveer 400 van deze kleinschalige burgerinitiatieven, zeggen we hier iets over de kenmerken van dit soort initiatieven nu en in de nabije toekomst. We hebben voor het onderzoek gezocht naar clubs en verbanden van burgers die klein en sociaal zijn, en ook min of meer onafhankelijk opereren. Dat wil zeggen dat ze dienen te beschikken over niet meer dan twintig actieve leden of vrijwilligers, een sociale doelstelling moeten hebben (en dus geen winstoogmerk), en op enige afstand dienen te functioneren van professionals en bestuurlijke instituties. We hebben deze clubs aangeschreven en aangesproken aan de hand van bronnen in een grote stad (Utrecht), in een dorp (Smilde) en via landelijke databanken (www.zestienmiljoenmensen.nl, het Nationale Compliment van CIVIQ). Van het onderzoek doen we uitgebreid verslag in *Wat burgers bezielt. Een studie naar burgerinitiatieven* (Hurenkamp et al. 2006). De kern daarvan is dat de grote meerderheid van de clubs en initiatieven op de een of andere manier verweven is met het lokale welzijnswerk, met de gemeente of met een bedrijf. De 'spontaneïteit' van de initiatieven van de burgers verdient daarom relativering. Burgers doen graag iets voor hun omgeving, maar ze doen dat zelden echt alleen.

We zullen in paragraaf 9.1 eerst kort ingaan op specifieke organisatorische en thematische kenmerken van burgerinitiatieven. Vervolgens gaan we in paragraaf 9.2 in op de verscheidenheid aan soorten burgerinitiatieven en de verschillende verwachtingen die hieruit voortvloeien. Aan het onderscheid tussen stad (Utrecht) en platteland (Smilde) besteden we aandacht in paragraaf 9.3. In paragraaf 9.4 gaan we in op de vraag wat van de toekomst mag worden verwacht. We kijken daarbij onder andere naar ontwikkelingen als informalisering, individualisering en informatisering. Ook besteden we in deze paragraaf aandacht aan de relatie tussen burgerinitiatieven en (lokaal) beleid. We sluiten af met een algemene conclusie in paragraaf 9.5.

9.1 Algemene kenschets van de initiatieven

Over het huidige aantal kleinschalige burgerinitiatieven kunnen we alleen een ruwe schatting maken. Een extrapolatie van het aantal initiatieven in Smilde brengt ons op een aantal tussen de 200.000 en 250.000 voor heel Nederland – variërend van informele wandelclubs voor alleenstaanden tot regelmatig vergaderende kleine stichtingen tegen zinloos geweld. We zetten de belangrijkste kenmerken die uit het onderzoek naar voren komen op een rij.

Er is weinig ‘onbevlekt’ burgerschap

Burgers moeten dingen zélf doen, eigen verantwoordelijkheid nemen, niet aan de hand van de overheid lopen. De overheid moet ook niet in de weg lopen, want dan maakt ze dat initiatief onmogelijk. Van dat idee van ‘onbevlekt burgerschap’ vinden we niet veel terug in onze steekproef. De respondenten van ons onderzoek opereren bij nadere beschouwing zelden echt alleen, noch volledig op eigen initiatief. Ook bij initiatieven die ‘spontaan’ leken, bleek bij doorvragen vaak dat de lokale overheid op enig moment een rol had gespeeld bij het ontstaan ervan. De gemeente zocht bijvoorbeeld een gesprekspartner bij de herstructurering van een wijk of een onverdachte bondgenoot in de strijd tegen de rijksoverheid of provincie. In de vorm van een subtiele hint (“we zullen alle bouwplannen ruim van tevoren overleggen en vergaderruimtes ter beschikking stellen”) of een minder subtiele hint (“willen jullie je alsjeblieft verzetten tegen het rijksasielbeleid?”) zoeken ambtenaren dan de dialoog met actieve burgers.

Maar ook als het initiatief wel van burgers zelf komt, krijgt het vaak toch pas vorm met steun van het lokale welzijnswerk, de gemeente, een woningcorporatie of een bedrijf. Soms kwam men via een ambtenaar in contact met mensen die konden helpen. Soms riep een welzijnswerker de eerste vergadering bij elkaar. Burgerinitiatieven hebben die steun van de institutionele omgeving vaak ook nodig, al is het meestal voor eenvoudige dingen. Er moet een zaaltje zijn, de portokosten moeten betaald, iemand moet de follow-up van het clubje in de gaten houden of zo nu en dan wat tips geven over wie wel en niet te bellen. Iets kleins als de jaarlijkse 50 euro onkostenvergoeding voor de telefoon bleek in ons onderzoek ook voor mensen die

zich twintig uur in de week inzetten, herhaaldelijk een cruciale voorwaarde om het werk te doen.

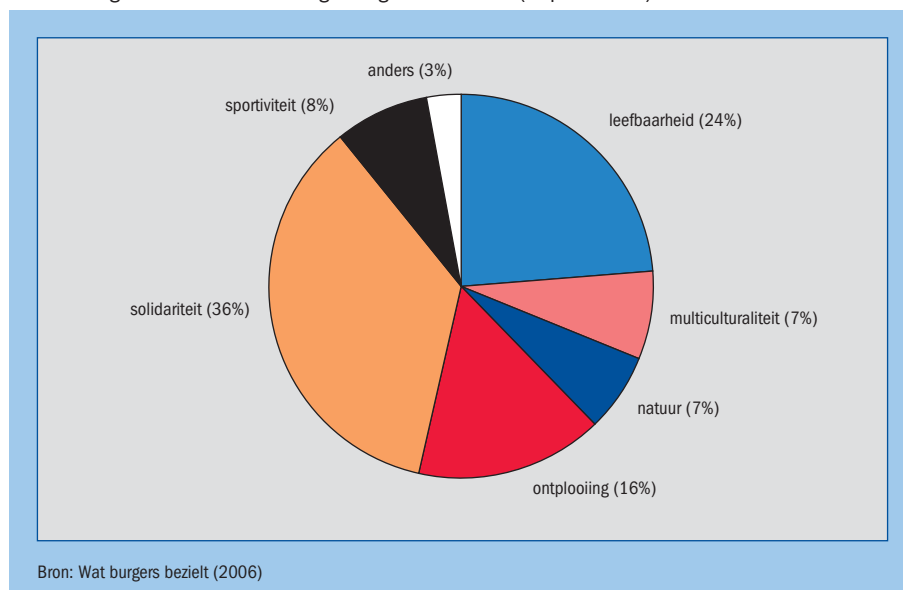
Kortom, de inzet van burgers kan veel betekenen voor de maatschappij. Maar om die inzet te begrijpen of, zo men wil, te stimuleren, kan 'interactie' wel eens een zinvoller begrip blijken dan 'zelfstandigheid' of 'spontaniteit'. In plaats van te hopen op onbevlekt burgerschap, kunnen we beter kijken welke vormen van samenwerking tussen burgerinitiatieven en de institutionele omgeving er zijn.

Burgerinitiatieven vullen het overheidsbeleid aan

Wat zijn de doelen die actieve burgers zich stellen, waarom doen ze wat ze doen? Allereerst valt op dat de meeste wel een lokale of maatschappelijke kwestie aan de orde stellen, maar zeker niet hemelbestormend, revolutionair of veeleisend zijn. Dat blijkt ook wanneer de initiatiefnemers gevraagd wordt naar hun primaire doelstellingen (zie figuur 9.1): deze zijn overwegend gericht op leefbaarheid (onderhoud van de buurt, veiligheid) en solidariteit (zorg voor zwakkere groepen in de Nederlandse samenleving, veelal in de buurt, of zorg voor groepen in ontwikkelingslanden).

Figuur 9.1

Doelstellingen van de kleinschalige burgerinitiatieven (in procenten)

We hebben (in een open vraag) de respondenten ook gevraagd wat voor hen de aanleiding was maatschappelijk actief te worden. Vaak is dat een acuut probleem, zoals: het invoeren van betaald parkeren in de aangrenzende wijk (waardoor parkeeroverlast ontstaat in de eigen wijk), herstructureringsplannen, een park dat dreigt te worden platgewalst door een weg, een oud fabrieksterrein waar nieuwe woningen

moeten komen, of jongeren in de buurt die iemand persoonlijk bedreigen en ‘waar dus wat mee moet’.

Zwaarwichtige maatschappijkritiek treffen we maar heel zelden aan in de burgerinitiatieven. Wel zorgde de wijziging van lokale subsidieregelingen herhaaldelijk voor grote boosheid, maar met de oorsprong van de initiatieven had dit dan weer minder te maken. Kritisch engagement richt zich veelal op het buitenland: mensenrechten, ontwikkelingssamenwerking. Ook de uitgesproken maatschappijkritische clubjes richten zich veelal op het leed van mensen, niet op ‘het systeem’ of ‘het bestuur’.

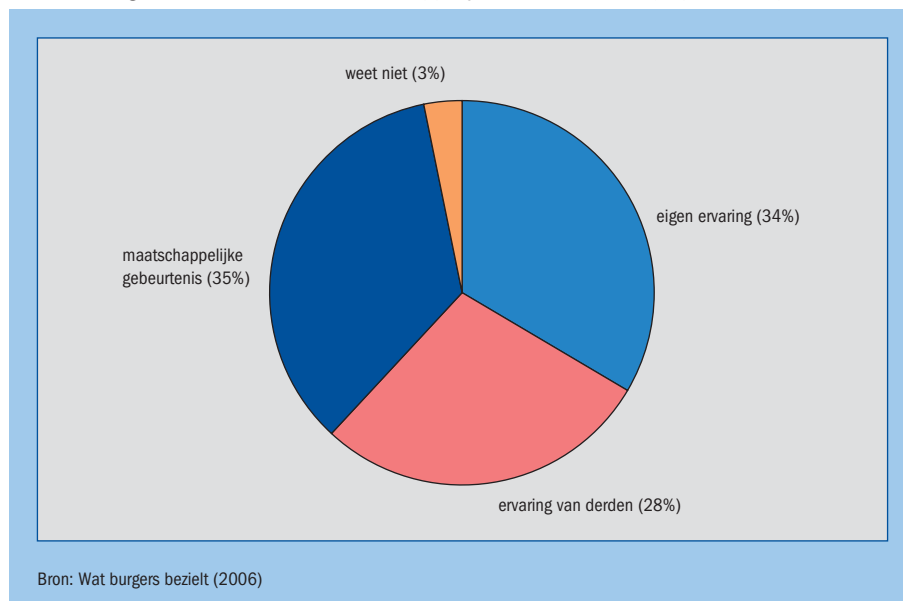
Burgerinitiatieven zijn niet gebaseerd op egoïsme

Zijn actieve burgers meer met hun eigen cv bezig dan met het algemeen belang? Zijn ook zij calculerder geworden, en kijken ze meer naar wat ze er zelf aan hebben dan naar wat ze kunnen bijdragen aan de publieke zaak of het welzijn van anderen? Het mag een herhaaldelijk in publieke debatten opduikende veronderstelling zijn, uit ons onderzoek kan dat niet worden geconcludeerd. We zouden bijna het tegenovergestelde willen beweren: altruïsme lijkt nog volop bloeiend.

Omdat de vraag naar eigenbelang versus algemeen belang in een enquête de kans op sociaal wenselijke antwoorden groot maakt, hebben we deze niet direct gesteld. We hebben de mensen daarom gevraagd wat hen motiveerde actief te worden: een ervaring uit het eigen leven, een ervaring uit het leven van iemand uit de directe omgeving of een maatschappelijke gebeurtenis (zoals een bericht in de krant, een schokkend of mooi evenement). De antwoorden daarop zijn terug te vinden in figuur 9.2.

Figuur 9.2

De aanleidingen voor mensen om maatschappelijk actief te worden (in procenten)

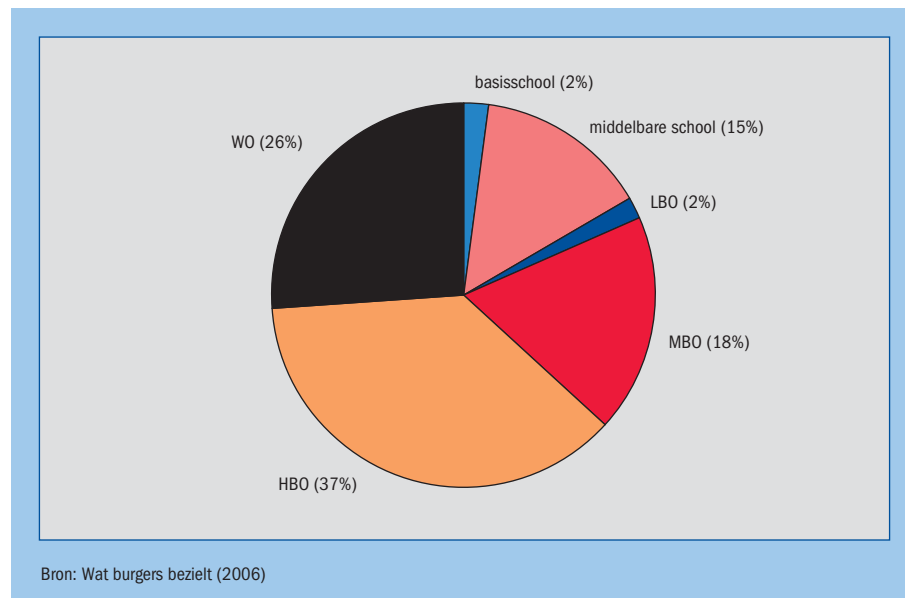
De verschillende motieven om actief te worden zijn ongeveer gelijk verdeeld over de respondenten. Een 'eigen ervaring' is dus vergeleken met de andere motieven samen, in minderheid de aanleiding om een initiatief op te starten; vaker is het iets dat anderen is overkomen of dat men bijvoorbeeld uit de krant heeft. Dat is in ieder geval geen sterke indicatie voor egoïsme onder deze actieve burgers. Eigenbelang is daarbij niet uitgesloten, maar het staat waarschijnlijk niet voorop. Persoonlijke motieven worden veelal bepaald door een combinatie van belangenbehartiging en zelfontplooiing, door instrumentele en intrinsieke motivatie.

Burgerinitiatieven worden gedragen door autochtone, hogeropgeleide werkenden en ouderen

Zoals uit figuur 9.3 blijkt, maar ook al bekend is uit eerder onderzoek (zie Dekker 1999), worden burgerinitiatieven grotendeels gedragen door mensen met een hogere opleiding. De meeste respondenten werken of zijn gepensioneerd. Het is ook opvallend dat relatief veel respondenten zich als 'vrijwilliger' betitelen. Dit is opmerkelijk omdat in de vragenlijst 'vrijwilliger' niet expliciet omschreven was als een professie. De respondenten hebben dit uit zichzelf aangegeven. Ten slotte streven de clubs niet of nauwelijks actief naar menging met andere bevolkingsgroepen.

Figuur 9.3

Het opleidingspeil van de respondenten, wanneer zij worden gevraagd naar de hoogst afgeronde opleiding (in procenten)

9.2 Verscheidenheid

Vier typen initiatieven

We hebben de clubs geordend naar de mate waarin ze onderling contacten onderhouden en de mate waarin ze contact onderhouden met de institutionele omgeving. Zo zijn we tot een vierdeling gekomen (zie tabel 5.1 en figuur 9.4).

Tabel 9.1

Typen burgerinitiatieven

	Veel extern contact (verweven)	Weinig extern contact (zwevend)
Veel intern contact (hecht)	Federatieve initiatieven	Coöperatieve initiatieven
Weinig intern contact (los)	Netwerkende initiatieven	Lichte initiatieven

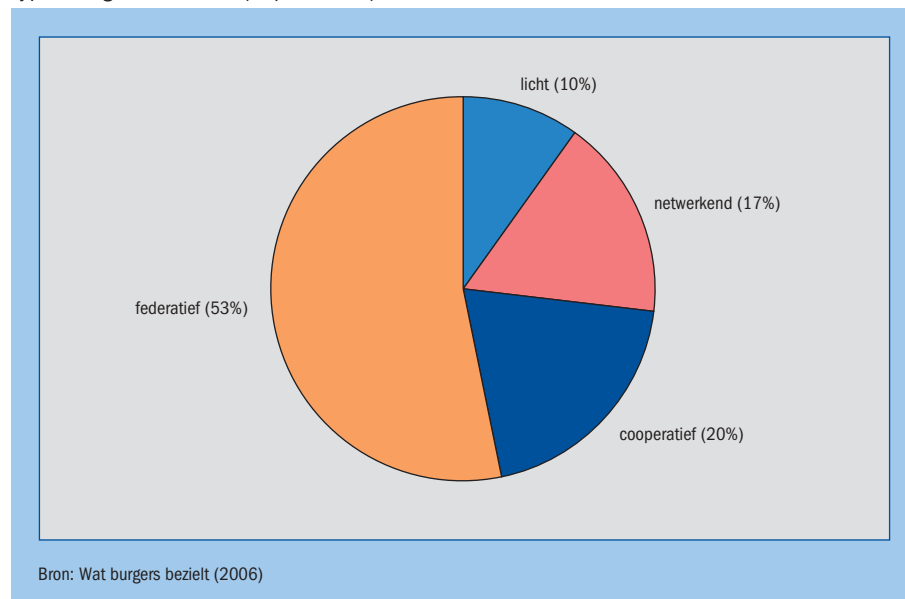
Bron: Wat burgers bezielt (2006)

- Lichte initiatieven: organisaties of initiatieven waar men zowel onderling als met de buitenwereld weinig contact onderhoudt. Het zijn losse, zwevende clubs. Zowel het bindend als het overbruggend sociaal kapitaal is in deze organisaties niet zo groot. Het gaat veelal om waakzame, maar betrekkelijk solitair opererende burgers. Het zijn initiatieven rond websites, maar ook hele kleine sportclubjes van enkele enthousiastelingen. Er zitten wandelclubs bij voor hogeropgeleiden, en ook wandelclubs voor ouderen. Het gaat hier ook om initiatieven waarmee mensen een alternatieve levensopvatting uitdragen. In dit type burgerinitiatieven zitten meer kleinere clubs dan onder de andere initiatieven.
- Netwerkende initiatieven: organisaties of initiatieven waar men onderling weinig contact onderhoudt, maar wel veel samenwerkt en contact heeft met de overheid en met andere organisaties. Het bindend kapitaal is niet zo groot, maar er is wel overbruggend kapitaal aanwezig. Onderlinge samenwerking staat hier in het teken van het bereiken van doelen en is minder gericht op de eigen leden of achterban. Dit zijn veelal de initiatieven en organisaties gericht op de buurt: buurtpreventieteams, bewonerscommissies, bewonerscomités; leefbaarheid vormt dan ook een belangrijk thema. De netwerkende initiatieven worden vaak gedragen door hogeropgeleiden.
- Coöperatieve initiatieven: organisaties of initiatieven waar men onderling veel contact onderhoudt, maar weinig de buitenwereld opzoekt. Het bindend kapitaal is hier groter dan het overbruggend kapitaal. Men is meer op het wel en wee van de eigen club en de bijbehorende achterban gericht dan op de buitenwereld. Solidariteit en ontplooiing zijn hier vaak belangrijke doelstellingen. Ook hier vinden we buurtcomités, wooncollectieven en wijkverenigingen, maar tevens vliegerfeesten en huiskamerprojecten. Tevredenheid over de inspanningen voor het initiatief wordt vaker afgemeten aan het functioneren van de club zelf, dan aan het bereiken van externe doelen.

- Federatieve initiatieven: robuuste clubs of initiatieven, waarbij ten minste één iemand contact onderhoudt met zowel andere organisaties als de eigen achterban. ‘Federatief’ moet hier niet worden opgevat als een collectief van samenwerkende organisaties, maar als kenmerk van individuele clubs: het zijn hechte, verweven clubs, en ze beschikken over zowel bindend als overbruggend kapitaal. Het zijn initiatieven die goed ingebed zijn in hun omgeving – verweven met een of meerdere instanties, veelal een directe of indirecte institutionele samenwerkingspartner. Er is al snel een groter instituut, een lokale overheid of een andere instelling die op de achtergrond mee zorg draagt voor het welzijn van het initiatief. De federatieve clubs zijn verder veelal wat groter dan de initiatieven in de andere drie categorieën. We kunnen denken aan lokale hulpgroepen voor allochtonen, clubs die ijveren voor alternatief vervoer in de buurt, contactgroepen voor mensen die een kind hebben verloren, kunstenaarscollectieven, en bewustwordingsprogramma’s tegen vandalisme.

Figuur 9.4

Typen burgerinitiatieven (in procenten)

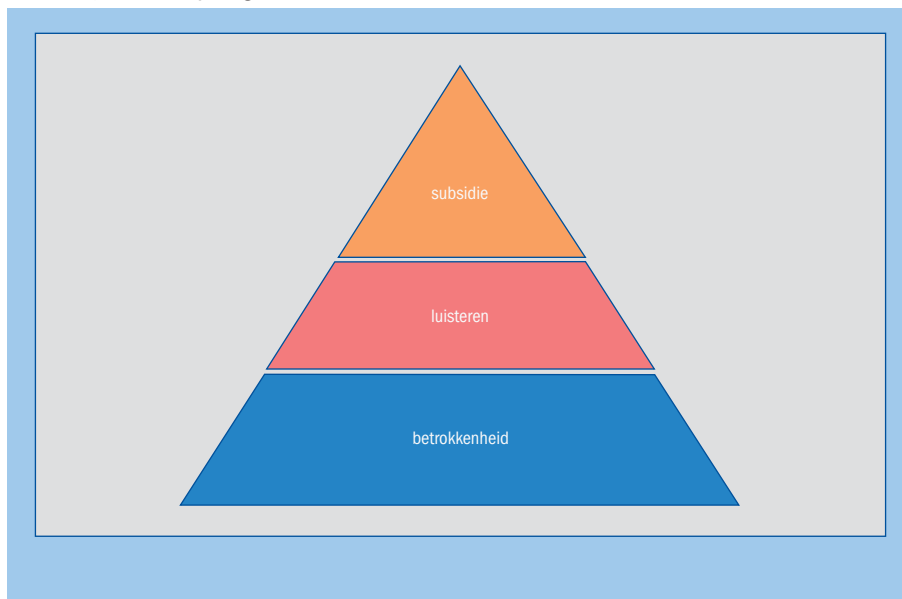
De behoeftepiramide

Aan de hand van deze vierdeling laat zich, met een nogal vrije verwijzing naar het beroemde werk van Abraham Maslow, een behoeftepiramide onder burgerinitiatieven opstellen (zie figuur 9.5). Om in het algemeen de stabiliteit en levenskansen van de burgerinitiatieven te vergroten, lijkt het raadzaam voor de lokale overheid daar aansluiting bij te zoeken. Is binnen een initiatief de mate van onderling en extern contact gering – is er met andere woorden weinig sociaal kapitaal – dan is er met

name behoefte aan enige betrokkenheid van de overheid. Het gaat de burgers er bij lichte initiatieven niet om dat ze meteen geld krijgen en ook hoeven ze hun voorstellen niet ogenblikkelijk op de agenda van de gemeenteraad terug te zien. Men wil vooral graag een vast aanspreekpunt of men wil eens een wethouder of ambtenaar op een bijeenkomst zien. Dat er weinig extern contact is, komt dus vaak niet omdat men dat zo wil; men wil vooral met de overheid meer contact, maar ervaart een gebrek aan belangstelling van die kant. Het hoeft echter zeker niet te betekenen dat de wethouder begrip moet tonen: tegenspreken of corrigeren is ook een vorm van serieus nemen. Neemt het onderling of het extern contact toe – ontstaat er meer sociaal kapitaal binnen de organisatie of meer overbruggend sociaal kapitaal – dan groeit de behoefte om serieus te worden genomen. Betrokkenheid is nu niet langer het meest klemmende probleem; men wil de aangedragen kwesties ook echt terugzien in het beleid, of op een andere manier ervaren dat de overheid luistert. Zit de organisatie ten slotte ruim in zowel het interne als het externe contact, dan overheerst richting de overheid de behoefte aan (meer) subsidie. Net als in bij de echte piramide van Maslow vervallen de basisbehoeften niet wanneer daaraan is voldaan.

Figuur 9.5

Behoeftepiramide bij burgerinitiatieven: wat verwachten de initiatiefnemers van de overheid?

9.3 Utrecht en Smilde

Een aardige manier om iets beter te kijken naar de verschillende soorten initiatieven, is het vergelijken van de initiatieven in een stad en een dorp. Zoals gezegd zijn de kleine 400 initiatieven die we hebben onderzocht, grof gezegd afkomstig uit drie

verschillende bronnen: een landelijk databestand, een grootstedelijke lijst en een adressenbestand uit een dorp. De stad die wij hebben onderzocht is Utrecht en het dorp dat wij onder de loep hebben genomen is Smilde. Uiteindelijk hebben we 170 respondenten in Utrecht geïnterviewd en 42 telefonische vragenlijsten afgenomen in Smilde.¹ Wij gaan ervan uit dat de initiatieven die wij hebben onderzocht, redelijk representatief zijn voor Utrecht en Smilde.² Hoewel niet alle steden en ook niet alle dorpen zomaar over een kam kunnen worden geschoren, denken wij dat de initiatieven uit Utrecht in het algemeen iets zeggen over de initiatieven in de grote stad, terwijl de initiatieven uit Smilde iets zeggen over de initiatieven in een dorp.

Wanneer we naar onze typologie kijken, valt op dat de initiatieven in het dorp Smilde relatief makkelijk te verdelen zijn in ofwel klein en 'licht', ofwel groot en 'federatief'. In Smilde zijn de doelen van de initiatieven voornamelijk ontplooiing, solidariteit en sportiviteit. En men is daarbij óf stevig georganiseerd en verbonden met de buitenwereld, óf actief met een klein clubje mensen dat op zoek is naar aansluiting met anderen. Actieve burgers in het dorp weten ofwel goed de weg te vinden in de kluwen aan andere initiatieven, gemeentelijke en provinciale overheden, en bedrijfsfondsen, ofwel ze weten niet goed in dat netwerk binnen te komen of maken daar niet veel werk van. Sociale netwerken – van bijvoorbeeld lokale politiek, welzijnswerk, kerk – zijn er eerder dienstbaar aan de reeds langer bestaande clubs dan aan de kleinere en jongere initiatieven. Afgaande op de persoonlijke interviews ter plekke, werpen we als verklaring op dat Randstedelingen met hun goed bedoelde plannen niet zo maar geaccepteerd worden in het Drentse dorp. Nieuwkomers worden naar eigen idee met vederlichte maar aanhoudende argwaan benaderd, een argwaan die zich met name vertaalt in desinteresse voor hun initiatieven. De kleinschaligheid van een dorp blijkt dan niet in het voordeel van de actieve burgers te werken. Ook wanneer hij rechtstreeks wordt aangesproken, komt de wethouder niet altijd langs op de culturele avond.

Het contrast tussen soorten clubs is minder sterk in de stad, maar het valt evenzeer op dat de twee extremen – de hecht georganiseerde en de los zwevende initiatieven – opvallend minder aanwezig zijn. De clubs in Utrecht zijn iets kleiner en jonger dan die in Smilde. Het aantal initiatieven in Utrecht dat voor 1990 van start is gegaan, is zelfs aanzienlijk kleiner. De initiatieven daar zijn eerder van de tussenliggende soorten uit onze typologie, met andere woorden: ze zijn 'netwerkend' of 'coöperatief' van aard. De actieve burgers in de Utrechtse clubs hebben meer contact met elkaar en zeggen ook vaker een beroep op elkaar te doen bij privéproblemen dan in Smilde. En de actieve burgers die aansluiting zoeken met andere organisaties, hebben het in Utrecht minder moeilijk dan in Smilde. Initiatiefnemers in Utrecht werken meer samen met andere organisaties. Ze lijken dan ook iets meer contact met de lokale politiek te hebben en maken bovendien veel meer gebruik van de diensten van vrijwilligerscentrales. Ze krijgen ook vaker subsidie van de (lokale) overheid. Het onderhouden van een 'licht', klein initiatief is hier eerder een eigen keuze en is niet door de omstandigheden afgedwongen. Ook is het vinden van vrijwilligers in Utrecht een minder groot probleem dan in Smilde.

De verklaring voor deze verschillen zit naar ons idee met name in de uiteenlopende doelstellingen en aanleidingen van de verschillende initiatieven. De actieve burgers in Utrecht geven overwegend ‘maatschappelijke gebeurtenissen’ op als motivatie om hun initiatief te starten. Hun doelstellingen zijn vooral gericht op leefbaarheid en solidariteit. Leefbaarheid is in de grote stad natuurlijk een veel vanzelfsprekender thema dan in een dorp. Denk aan bijvoorbeeld ontgroening, criminaliteit en participatie van minderheden. Initiatiefnemers die zich hierop richten, willen graag iets veranderen en hebben dus een existentiële behoefte aan de betrokkenheid van andere organisaties, de politiek of de overheid. Bovendien zijn daar bijna altijd wel ‘potjes’ voor te vinden, en is het idee bij gezelligheid of sport veel vaker dat individuele contributie daarvoor de kosten moet dekken.

Dat de doelen in Smilde veel meer dan in Utrecht gericht zijn op sport, is vermoedelijk een gevolg van het feit dat men op het platteland meer aan sport doet. In stedelijke gebieden was in 2003 31% van de bevolking lid van een sportvereniging, tegenover 37% en 34% in respectievelijk de weinig stedelijke en niet-stedelijke gebieden (SCP 2006: 303). Voor sportorganisaties heeft het relatief weinig betekenis veel contact met de buitenwereld te hebben. Het feit dat de organisaties in Smilde meer naar binnen toe zijn gekeerd, zou ook een verklaring kunnen zijn voor het ervaren van meer moeilijkheden bij het vinden van vrijwilligers.

We hebben tenslotte ook bekeken wat voor interpretaties mensen aan het idee ‘burgerschap’ gaven, en hebben deze antwoorden teruggebracht tot drie categorieën: ‘sociaal burgerschap’ – waarbij de nadruk ligt op onderlinge zorg, ‘liberaal burgerschap’ – waarbij de nadruk ligt op (passief) wederzijds respect, en ‘politiek burgerschap’ – waarbij de nadruk ligt op inspraak, protest en participatie. In zowel Utrecht als Smilde heeft een grote meerderheid van de respondenten een sociale opvatting van burgerschap. Maar in Utrecht komt ‘politiek burgerschap’ op de tweede plaats, gevolgd door ‘liberaal burgerschap’. In Smilde hebben meer mensen een liberale opvatting van burgerschap en geven veel minder mensen een politieke definitie van burgerschap dan in Utrecht. Anders gezegd, de actieve burgers in de grote stad geven een evenzeer door zorgzaamheid gedomineerde interpretatie aan burgerschap als de burgers in het dorp, maar ze geven hun opvatting wel een activistischer draai mee. Vermeldenswaardig in dit verband is dat in zowel Utrecht als Smilde ongeveer 20% van de ondervraagden lid is van een politieke partij. In Utrecht zijn dit echter voornamelijk PvdA en GroenLinks, en in Smilde het CDA.

Stadsburgerschap lijkt op basis van deze vergelijking minder gecompliceerd dan dorpsburgerschap. Er doen zich in Utrecht net wat minder knelpunten en strubbelingen voor bij het zoeken naar samenwerking met andere initiatieven of organisaties en men gaat op iets vriendschappelijker voet om met medeactieve burgers. Hiermee kan natuurlijk niet ineens de mythe van het idyllische dorpsleven en de kracht van het ‘naoberschap’ onderuit worden gehaald, maar het resultaat mag wel gelden als een kritische kanttekening. Het blijft natuurlijk tot op zekere hoogte een interpretatiekwestie van de respondenten. Mogelijk worden de onvermijdelijke strubbelingen

die bij dit soort initiatieven horen, door de stedelingen als minder prominent ervaren. De botsing met de medeactivering, de noodzaak van het onderhandelen met een potentiële nieuwe vrijwilliger of de teleurstelling over de politicus die niet op komt dagen, worden misschien door de wereldwijze Utrechters eerder met schouderophalen afgedaan.

Het stedelijk burgerschap mag wat soepeler van aard zijn, het is tegelijkertijd ook minder duurzaam dan het dorpsburgerschap. Althans, wanneer we naar de leeftijd van de clubjes kijken. Stedelingen zelf zijn weliswaar minder snel geneigd het bijltje erbij neer te gooien dan de dorpingen, maar hun clubjes lopen wel degelijk eerder de kans een vroege dood te sterven. De doelstellingen van de initiatieven spelen ook hier vermoedelijk weer een rol. Stadsburgerschap gaat vaker over de buurt of over maatschappelijke kwesties. Het gaat dan om doelstellingen die vaker uit de aard van de zaak tijdelijk zijn. Wanneer het doel is bereikt of buiten bereik is geraakt, verplaatst de actieve stadsburger zijn energie naar een ander clubje. De aanwezigheid van lokale professionals en van voorzieningen als gebouwen en advies- en hulporganisaties maakt dat ook aannemelijk. Stedelijk burgerschap heeft ook veelal een lokaal en plaatsgebonden karakter. Het gaat meestal over de buurt, over kwesties die ertoe doen in de stad en waarbij de stad zelf meer of minder expliciet zelf een rol speelt, doordat de overheid of andere organisaties er door de actieve burgers bij worden betrokken. Bij dit alles zal meespelen dat de stedelingen net iets hoger opgeleid zijn dan de dorpsbevolking, en dus zowel de vaardigheden voor conflict als die voor samenwerking meer in huis hebben.

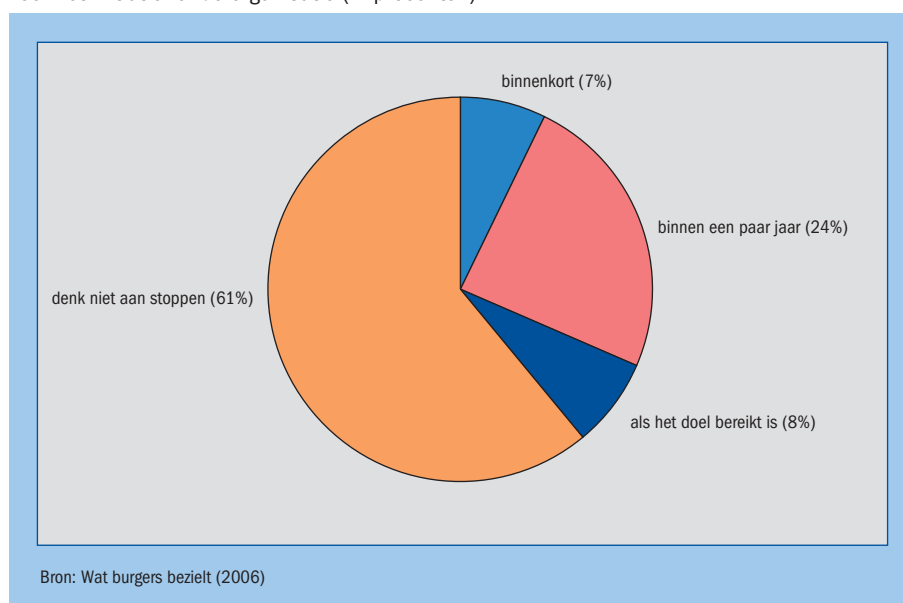
Het dorps burgerschap zoals dat zich in ons onderzoek manifesteert, heeft eerder een intermenselijk karakter. Het is gericht op mededorpingen of op de (derde) wereld. Het lijkt zich niet zozeer druk te maken om Smilde of de buurten daarin als wel om de Smildenaren zelf. Wanneer na een gemeentelijke herindeling er geen steunpunt (dat paspoorten e.d. afgeeft) ter vervanging van het gemeentehuis komt, wordt er dus geen nieuwe actiegroep opgericht die het opneemt tegen de gemeente, maar lobbyen de bestaande clubs voor het openen van een dergelijk steunpunt. Dorpsburgerschap vereist ook iets meer behoedzaamheid dan stadsburgerschap. De overwegend 'federatieve' clubs in het dorp zijn hecht georganiseerd en staan in goed contact met hun omgeving. De 'lichte' clubs die (nog) niet aan die kenmerken voldoen, weten zich daar niet zomaar in te vechten. De respondenten uit de lichtere initiatieven in Smilde, die zich te nadrukkelijk lieten gelden in conflicten en meningsverschillen met de gemeente of met andere clubs van actieve burgers, vertellen dat ze daar op latere momenten weer hinder van ondervinden. Je wordt dan minder snel uitgenodigd voor een nieuwe vergadering of krijgt makkelijk een 'slechte naam'. Dit draagt eraan bij dat er voor vernieuwing in burgeractiviteiten minder ruimte lijkt dan in de stad.

9.4 Verwachtingen voor de nabije toekomst

Er is weinig reden om te veronderstellen dat plotseling grote veranderingen zullen optreden in het ontwikkeling van de hier beschreven burgerinitiatieven. Een redelijke aanwijzing dat het er niet plotseling heel veel minder zullen worden, is de beperkte rol die de overweging om te stoppen met het werk speelt (zie figuur 9.6).

Figuur 9.6

Antwoord op de vraag wanneer de respondent denkt te stoppen met zijn of haar inspanningen voor het initiatief of de organisatie (in procenten)

Toch onderzoeken we de mogelijkheden tot verandering iets nader. We vragen ons af wat op basis van de huidige leeftijdsverdeling onder de respondenten te zeggen valt over de nabije toekomst van de initiatieven. Zijn de verschillen tussen jongeren en ouderen te wijten aan de levensfase van de actieveelingen, of is het een generatiekwestie? Verder zullen we aandacht besteden aan de vraag wat de invloed van processen als informalisering en individualisering is en in het bijzonder wat het toegenomen ict-gebruik betekent voor de kleinschalige burgerinitiatieven. Wat valt te voorzien voor de rol van initiatieven die rond een website zijn georganiseerd en wat valt te voorzien voor het gebruik van nieuwe media als middel voor burgerparticipatie? Ten slotte zullen we ingaan op de vraag in hoeverre burgerinitiatieven kunnen worden bevorderd of bedreigd door de richting van het (lokale) beleid.

Levensfase- en generatie-effecten

Slechts een kleine 13% van de ondervraagden is jonger dan 36, bijna 50% van de contactpersonen is tussen de 36 en 55 jaar oud en ongeveer 37% is 56 of ouder. Dat er weinig contactpersonen van onder de 36 zijn, kan verschillende oorzaken hebben. Het gaat hier om de leeftijd van de contactpersonen. Het is aannemelijk dat de contactpersoon van een initiatief een ervaren en daarom wat ouder iemand is. Toch blijft het grote verschil tussen jong en oud opvallend, ook als we deze mogelijke verklaringen meenemen. Wacht men met het doen van vrijwilligerswerk tot gezin en carrière niet meer in de weg staan of is sprake van een mentaliteitsverandering?

Het is redelijk aannemelijk dat mensen uit tijdgebrek minder vrijwilligerswerk doen en hun activiteiten opschorten tot de derde levensfase. De mate van vrijwilligerswerk is dan dus gerelateerd aan de levensfase waarin een persoon zich bevindt en heeft minder te maken met de maatschappelijke omstandigheden in een bepaalde periode. Er is volgens ons echter ook sprake van mentaliteitsveranderingen. Mentaliteitsveranderingen hebben niet te maken met de levensfase, maar met de generatie waar een persoon deel van uitmaakt. Volgens Van den Broek (2001: 331) kan het begrip generatie worden omschreven als 'een deel van de bevolking dat herkenbaar is aan eigenschappen die terug te voeren zijn tot de omstandigheden die heersten in de tijd dat men opgroeide'. Mentaliteitsveranderingen zijn dus het gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen. Om de mentaliteitsveranderingen beter te begrijpen, moet daarom de vraag worden beantwoord wat de maatschappelijke veranderingen zijn die van invloed zijn op de huidige jongeren?

Het SCP (Schnabel 2004) noemt in een eerdere toekomstverkenning drie maatschappelijke ontwikkelingen waarvan mag worden verwacht dat ze van invloed zijn op de toekomstige civil society. Dit zijn individualisering, informalisering en informatisering. Wat is hier van terug te vinden in de kleinschalige burgerinitiatieven? Uit de steekproef die we namen, valt op te maken dat de clubs van jongere generaties 'informeler' van aard zijn dan de initiatieven van de oudere generaties. De actieve jongeren hebben minder contact met de politiek. Ze zijn ook minder vaak politiek actief en ontvangen minder vaak subsidie voor hun activiteiten dan de actieve ouderen. Jongeren doen ook net iets vaker een beroep op de hulp van een vrijwilligerscentrale. Dit alles zal natuurlijk ook liggen aan gebrek aan 'ervaring' met het in de lucht houden van een burgerinitiatief en aan het kleinere netwerk van maatschappelijke contacten dat jongeren bijna onvermijdelijk hebben. Jeugd is een tijdelijke zaak en op een gegeven moment is het telefoonnummer van de wethouder wel bemachtigd. Dit kunnen met andere woorden levensfase-effecten zijn.

Maar de jongere actieve burgers hebben wel beduidend vaker giften als inkomstenbron voor hun initiatief dan ouderen – wat erop kan duiden dat men ook eenvoudigerweg minder op de overheid is gericht. Bovendien onderhouden de jongere generaties ook meer contact met elkaar dan de ouderen, via telefoon, mail en ontmoetingen. Ze geven ook vaker aan een beroep te doen op mede-initiatiefnemers in geval van een persoonlijk probleem. Tijdgebrek als verklaring voor de beperkte inzet door mensen die zorg en werk moeten combineren, speelt voor de daadwerkelijk

actieve mensen blijkbaar ook weer niet zo'n grote rol. En de veronderstelling van toenemende individualisering lijkt zich – althans op basis van deze gegevens – ook niet sterk af te tekenen in het gedrag van de jongere actieve burgers.

Met andere woorden, het repertoire van de initiatieven (de onderlinge contacten en ook de werkwijze) informaliseert enigszins, zonder dat dit ogenblikkelijk wordt afgestraft doordat het maatschappelijke bereik afneemt. Het ligt daarom in de lijn der rede om te veronderstellen dat deze ontwikkeling – van intern actieve, minder direct op de overheid gerichte clubs – zich nog wel enige tijd door zal zetten. Of deze kwalitatieve verandering van groepsgedrag 'individualisering' moet heten, is een interessante vraag voor een andere studie.

Informatisering

De gevolgen van de verspreiding van ICT worden op verschillende manieren getypeerd. Vaak wordt de opkomst van de nieuwe technologie omschreven als een nieuwe omwenteling in de samenleving. Maar de tijd van de verwondering over de technologie zijn we voorbij. Dit geldt voor zowel de burger als de overheid. Internet is niet meer een handig snufje, het is een doodnormale manier van communiceren geworden. Dit geldt vooral voor jongeren. De manier waarop zij met elkaar communiceren is voor een groot deel beïnvloed door de verspreiding van ICT. Bij elkaar op bezoek gaan is er niet meer zoveel bij, als je iets kwijt wilt zet je het op MSN.

Er is al meer hoopvol en uitbundig geschreven over de impuls die internet aan de democratische en maatschappelijke inzet van burgers zal geven – en al evenveel negatiefs. Maar een inventarisatie van het onderzoek naar het gebruik van internet laat zien dat de tijd die in internetgebruik wordt gestoken, niet ten koste gaat van de tijd die mensen nemen voor sociale activiteiten; mensen bezuinigen wel op slaap en op televisiekijken om meer te kunnen internetten. Internetgebruik hangt verder veelal wel samen met veel 'off line' contact met vrienden, maar niet met contact met familie. Op internet leert men zelden echt nieuwe mensen kennen (Boase en Wellman 2006). Eerder dan dat buurten of sociale netwerken op de een of andere manier worden bedreigd of dat een grote wereldgemeenschap ontstaat door het gebruik van internet, is in ettelijke gevalsstudies te zien dat met name bestaande banden (over grotere of kleinere afstand) worden versterkt (Wellman et al. 2001; Putnam en Feldstein 2004). Op internet gebaseerde initiatieven kunnen een duidelijke bijdrage aan het sociaal kapitaal in een buurt geven.

Keer op keer blijkt dat het voornamelijk de hogeropgeleide, reeds goed in bestaande sociale structuren ingebedde burgers zijn die dit soort initiatieven voor hun rekening nemen en ervan profiteren. Dit komt doordat de plekken waar de initiatieven toegankelijk zijn, zich vaker bevinden in kansrijke buurten; andere oorzaken zijn dat het onderwijs gericht op internet bestaande onderwijsverschillen repliceert, en dat over de baten van internet voor het dagelijks leven van bewoners van achterstandswijken geen duidelijkheid bestaat. Daarom is het in belang van dit verhaal nuttig de soorten burgerinitiatieven op internet onder te verdelen in drie vormen.

– Experimentele initiatieven. Het gaat hier om initiatieven die internet gebruiken voor

het ontsluiten van voorheen niet of moeilijk beschikbare informatie, voor het leggen van contact tussen belanghebbenden die elkaar anders niet kunnen bereiken, en eventueel ook voor het onderhouden van communicatie over die informatie tussen burgers en overheid. Dit kan variëren van buurt-websites, waarop men bijvoorbeeld melding kan maken van ontbrekende of kapotte vuilnisbakken in de buurt of van plekken waar jongeren regelmatig overlast geven, tot modeverschijnselen als *smart mobs*.

- *Vernieuwde initiatieven*. Het gaat hier om initiatieven die internet gebruiken voor het organiseren van zorg aan bekenden en onbekenden: het sturen van kaarten en wensen, het organiseren van petitie's en condoleances. Dit is geen nieuw verschijnsel, maar de gebruikte methode is dat wel. Websites worden gebruikt als verzamelpunt voor gelijkgestemden en als 'uitvalsbasis'. Het bestaan van dit soort initiatieven lijkt, net als bij reguliere burgerinitiatieven, sterk afhankelijk van individuen. De mogelijkheden zijn in ieder geval groot en de varianten ervan zullen, naarmate het internetverkeer sneller wordt, de komende jaren onvermijdelijk toenemen.
- *Verbeterde initiatieven*. Hier gaat het om initiatieven die aansluiten bij de bestaande sociale structuren, en die van de lokale gemeenschap ook een 'virtuele gemeenschap' willen maken. Actieclubs, sportclubs en andere bestaande lokale initiatieven gebruiken websites en mail om makkelijker met meer mensen te communiceren. (Denk hier ook aan de burgerinitiatieven die taken overnemen van de traditionele journalistiek (blogging) of van de uitgeverijen (wikipedia).) Wanneer actiever naar verbetering van sociale cohesie wordt gestreefd, gaat het veelal om initiatieven van cliënten en belanghebbenden van zorg- en welzijnsinstellingen, die proberen de dienstverlening te vergemakkelijken, te verbeteren en toegankelijker te maken. Overlevingskansen en bereik van dit type initiatieven hangt naar het zich laat aanzien erg sterk af van de samenwerking tussen initiatiefnemers en de (lokale) overheid (Horan 2005; Rafferty en Steyaert 2007; Steyaert 2004).

Welke ontwikkelingen zijn nu te verwachten voor de kleinschalige initiatieven van burgers met en op internet? Met name de recentere initiatieven in de database van burgerinitiatieven maken nu al gebruik van de mogelijkheden van het internet. Dit bevestigt de voorziene trend van informatisering. Dit betekent echter niet dat er daardoor nu ook al veel initiatieven zijn die hoofdzakelijk op en rond internet bestaan. Zo zijn er in onze database slechts elf initiatieven die nauwelijks onderling telefonisch en persoonlijk contact hebben, maar wel regelmatig met elkaar mailen. De gemiddelde leeftijd van de contactpersonen bij deze elf initiatieven is ongeveer 50 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd van alle initiatieven ook rond de 50 ligt. Neem bijvoorbeeld Stichting Bel Els. Deze organisatie wil een luisterend oor bieden aan mensen 'die met een probleem zitten of gewoon iets willen delen'. De vrijwilligers van deze telefoondienst (!) kennen elkaar niet, het onderlinge contact is puur zakelijk en wat geregeld moet worden gaat via de mail. Of neem Nederland Waardeert, een website waarop mensen elkaar kunnen mailen om een blijk van waardering te geven.

De mensen achter de site willen mensen stimuleren tot actie over te gaan in plaats van alleen mooie woorden te gebruiken. Ook dit burgerinitiatief is een duidelijk voorbeeld van een organisatie die vrijwel alleen via het web opereert.

Op basis van de literatuur kan worden vastgesteld dat op en rond het internet veel inventieus door burgerorganisatie(tje)s in gang wordt gezet, maar dat met name de 'experimentele' en 'verbeterde' initiatieven sterk worden meebepaald door de rol van intermediaire en overheidsorganisaties. Burgers willen zich graag sociaal manifesteren op en met internet, maar voor continuïteit is hun bijdrage alleen veelal niet voldoende.

Burgerinitiatieven en beleid

De grote meerderheid van de initiatieven blijkt op dit moment op de een of andere manier 'aanvullend' ten opzichte van de overheid te functioneren. Men komt niet in verzet, of probeert de overheid niet tegen te houden, maar men is bezig zaken te organiseren die de overheid wel als problemen benoemt, maar niet kan of niet wil oplossen. Burgerinitiatieven zullen zich daarom altijd in zekere mate richten op het (ontbreken van) overheidsbeleid of zich althans mede daardoor laten motiveren. Dat blijkt ook wanneer we kijken naar de doelstelling van de clubs. Het begrip leefbaarheid bestaat al tientallen jaren, maar is sinds de jaren negentig niet meer weg te denken uit gemeentelijke beleidsteksten. In de jaren na 1990 is dan ook een duidelijke toename te zien in het aantal initiatieven dat gericht is op leefbaarheidsvraagstukken (zie Hurenkamp et al. 2006).

Soms weten ambtenaren of politici burgers te stimuleren 'mee te doen' aan het beleid, soms worden subsidiecriteria gewijzigd. Daarmee veranderen de levenskansen van verschillende soorten initiatieven. Zo bleek in Amsterdam de afgelopen jaren dat migrantenclubs met meer hogeropgeleiden veel beter wisten te profiteren van het gewijzigde integratiebeleid dan migrantenclubs met overwegend lageropgeleiden (Uitermark en Van Steenberghe 2006).

Te verwachten valt dat onder invloed van nieuw lokaal beleid, dat enerzijds steeds sterker is gericht op het mengen van bevolkingsgroepen en anderzijds meer nadruk legt op mantelzorg (door Wmo-gerelateerde maatregelen en subsidies³), burgerinitiatieven zich steeds vaker op met 'integratie' en 'solidariteit' samenhangende thema's zullen richten. Deze tendens is al aanwezig en zal onder invloed van de wederzijdse beïnvloeding van initiatieven en beleid hoogstwaarschijnlijk verder doorzetten. De burgerinitiatieven zullen hoofdzakelijk een aanvullende, en niet een aanvullende rol richting de overheid vervullen. Of ze daarmee ook aan alle vragen en problemen toekomen waar de overheid op rekt, staat te bezien. De indicaties zijn daarvoor niet zo gunstig. De kleinschalige burgerinitiatieven hebben uit de aard van de zaak een overwegend middenklassen karakter. De maatschappelijke kwesties waarvoor het rijk zich gesteld ziet en waarbij het op de burgerinitiatieven rekt, hebben echter in grote mate met achterstand te maken. De initiatiefrijke burgers daarentegen wonen overwegend niet in wijken met integratieproblemen en hebben zelf vaak geen behoefte aan thuiszorg.

9.5 Conclusie

We gaan ervan uit dat de overheid de huidige lijn van grote verwachtingen van kleinschalige burgerinitiatieven voortzet. Er zijn geen indicaties om te suggereren dat er binnen afzienbare tijd een politieke stroming dominant wordt, die een pleidooi houdt tegen dit soort eigen initiatief, of dat een maatschappelijke beweging succesvol zal claimen dat burgers de hen toegerekende taken niet (meer) aan kunnen of willen. Burgerinitiatieven passen in principe binnen de ideologieën van de meeste gevestigde partijen – men zet naar eigen inzicht het ‘middenveld’ karakter centraal, of het ‘eigen verantwoordelijkheid’ karakter, of het ‘sociale’ karakter. We gaan er ook van uit dat de vier genoemde kenmerken van de burgerinitiatieven niet cruciaal veranderen: er is weinig ‘onbevlekt’ burgerschap, burgerinitiatieven worden gedragen door hoger opgeleiden, ze zijn niet gebaseerd op egoïsme, en ze zijn deel van de gevestigde orde.

Wanneer de overheid meer investeert in de eigen rol (door burgerinitiatieven serieus te nemen, d.w.z. niet alleen luisteren maar ook tegenspreken), bestaat de kans dat de burgerinitiatieven in grotere mate verduurzamen dan nu het geval is. In de termen die we aan het begin van dit betoog gebruikten: zich uitbouwen van ‘netwerkende’ en ‘coöperatieve’ tot ‘federatieve’ clubs. Dat is mooi voor wie flink wat werk op de schouders van dit soort initiatieven wil stapelen. Het kan zijn dat daarvoor de behoefte aan subsidiebedragen groter wordt. Die mededeling kan tot lichte paniek leiden, maar het gaat veelal om ‘microkredieten’, marginale bedragen tussen de 50 en 1000 euro die het verschil tussen dag en nacht maken voor een klein clubje. (Bovendien zijn er ook lichte aanwijzingen uit dit onderzoek, dat de jongere generaties die nu actief zijn in de kleinschalige burgerinitiatieven, minder gebruikmaken van overheidsgeld, of er althans minder in geïnteresseerd zijn.) Maar deze ‘verduurzaming’ kan ook tot een verlies aan souplesse onder de burgerinitiatieven leiden, zoals kan worden opgemaakt uit de vergelijking tussen Utrecht en Smilde. Het wordt dan wat minder aannemelijk dat de kleine burgerclubjes makkelijk contact leggen met andere organisaties of makkelijk nieuwe mensen vinden om het werk over te nemen.

Wanneer de overheid de huidige lijn van grote verwachtingen jegens de burgerinitiatieven voortzet, maar er min of meer stilzwijgend van uitgaat dat de behoeften en vragen die dat oplevert, elders worden opgevangen, zal vermoedelijk het tegenstelde beeld te zien zijn. De initiatieven zullen wat minder robuust van karakter zijn. De neiging naar informalisering, die nu al uit het gedrag van de jongere actieve burgers valt af te lezen, zal meer vaart krijgen. De burgerinitiatieven zullen dientengevolge enerzijds minder eisen stellen aan de overheid, maar ook wat losser van de maatschappelijke agenda functioneren. Dat wil zeggen dat ook in de toekomst de vaardige burgers met groot plezier hun eigen problemen oplossen, maar het minder vanzelfsprekend of minder makkelijk zullen vinden om mee te helpen andermans problemen op te lossen. Sociale burgerinitiatieven op en rond internet zullen dan bijvoorbeeld welig tieren, maar zelden veel om het lijf hebben.

Noten

- 1 We moeten voorzichtig zijn met het trekken van conclusies, aangezien een N van 42 voor Smilde niet tot heel dwingende uitspraken kan leiden.
- 2 Dit zal in sterkere mate voor Smilde gelden, aangezien wij hier niet alleen van bestaande lijsten van initiatieven gebruik hebben gemaakt, maar ook aan de hand van de zogenoemde 'sneeuwbalmethode' initiatieven hebben opgespoord. De sneeuwbalmethode houdt in dat aan iedere respondent wordt gevraagd of hij of zij nog andere respondenten kent, die benaderd kunnen worden.
- 3 Wmo staat voor Wet maatschappelijke ondersteuning.

Literatuur

- Boase, J. en B. Wellman (2006), Personal Relationships: On and off the internet. In: D. Perlman en A.L. Vangelisti (red.), *Handbook of personal relations* (p. x-y). Cambridge: Cambridge University Press.
- Broek, A. van den (m.m.v. Paul Dekker) (2001). De verraderlijke charme van het begrip generatie. In: *Tijdschrift voor sociologie*, jg. 22, nr. 4, p. 329-363.
- Dekker, P. (red.) (1999). *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Horan, T. W. (2005). Digital communities of practice. Investigation of actionable knowledge for local information networks. In: *Knowledge, Technology & Policy*, jg. 18, nr. 1, p. 27-42.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens en J.W. Duyvendak (2006). *Wat burgers bezielt. Een studie naar burgerinitiatieven*. Den Haag: Nicis.
- Putnam, R. en L. Feldstein (2004). Craigslist.org. Is virtual community real? In: auteur (red.), *Better together. Restoring the American Community* (p. 225-240). New York: Simon and Schuster.
- Rafferty, J. en J. Steyaert (2007). Social work in a digital society. In: M. Lymbery en K. Postle (red.), *Social work: a companion for learning*. Plaats: Sage.
- Schnabel, P. (2004). Samenvatting. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en cultureel rapport 2004* (p. 5-44). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2006). *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Uitermark, J. en F. van Steenbergen (2006) Postmulticulturalisme en stedelijk burgerschap. Over de neoliberale transformatie van het Amsterdamse integratiebeleid. In: *Sociologie*, jg. 2, nr. 3, p. 265-287.
- Wellman, B., A.Q. Haase, J. Witte en K. Hampton (2001). Does the internet increase, decrease or supplement social capital? Social networks, participation, and community commitment. In: *American Behavioral Scientist*, jg. 45, nr. 3, p. 436-455.